

בקולם: חוויות גילנות של מבוגרים בביתם ובמסגרות חוץ-ביתיות בתקופת הסגר

אסתר הרצוג,¹ יוסי כורזים-קורושי² ועלא הידר³

המאמר דן בהיבטים שונים של יחס גילני כלפי האוכלוסייה המבוגרת בתקופת הקורונה, כפי שעלו מחוויות שתיארו מבוגרים המתגוררים בביתם ושל מבוגרים המתגוררים מחוץ לביתם. מניתוח הראיונות עלה כי הגילנות הקשורה לכפיית הבידוד היתה חריפה במיוחד במסגרות המוסדותיות. הן תוארו לעיתים כמוסד "סגור" ואף כ"בית כלא". ההתעלמות מנציגיהם של דיירי המוסדות ואף השתקת "קולם" מחדדים השתמעות זו. על אף ההגבלות הנוקשות במסגרות החוץ-ביתיות, נראה שהדיירים וגם נציגיהם השלימו עם השליטה בהם. ניתוח הראיונות הבהיר כי היחס הגילני עלה גם כלפי מבוגרים המתגוררים בביתם. יחס זה התבטא בהגבלת חופש התנועה שלהם על ידי ילדיהם, ובפגיעה בזכותם לקבל החלטות על גורלם. לדברי כמה מהמראיינים, הגילנות העמיקה בתקופת הקורונה בהשפעת השיח הפוליטי והתקשורתי. בחברה הערבית התאפיינה תקופה זו בהיאחזות גוברת באמונה ובטקסים הדתיים. היבט נוסף שעלה במחקר היה הגילנות הסמויה, שאינה מדוברת בגלוי, המועברת בהתנהגות חומלת, צדקנית, בהתעלמות או בהשתקה. נראה כי היא קשורה לפחד ולחרדת הקרבה ל"נשאי המוות" מחד גיסא, ולדאגה להם מאידך גיסא. תרומת המאמר היא בהשוואה בין החוויות במסגרות השונות, וכן בהצבת קולם של המבוגרים במרכז המחקר. המחקר התבצע בשיטה איכותנית-נרטיבית בחודשים אוגוסט-אוקטובר 2020 ומרץ-מאי 2021. הוא התבסס על ראיונות שנערכו עם שלושים מבוגרים (כולם בני יותר מ-75), יהודים וערבים, בבתי אבות, בדויר מוגן ובדויר ביתי בקהילה, וכן עם שבעה בעלי תפקידים באותן מסגרות.

מילות מפתח: גילנות, קורונה, שליטה, מסגרות חוץ-ביתיות, נציגי דיירים

1 פרופסור, החוג למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית צפת
2 דוקטור, בית הספר לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית צפת
3 דוקטור, הפקולטה למשפטים, המכללה האקדמית צפת

מבוא

התפרצות נגיף הקורונה בישראל היתה כרוכה, בין השאר, בפגיעה בזכויותיהם ובעצמאותם של אזרחים מבוגרים, במיוחד במסגרות החוץ-ביתיות. נראה שתקופת הקורונה העמיקה את ההתייחסות המבחינה, את ההסתייגות, הרחמים ולעיתים העוינות כלפי האוכלוסייה המבוגרת. בחסות השיח הציבורי-תקשורתי, שהציג את המחלה בתחילתה "כמחלה של מבוגרים" והדגיש את ה"דאגה לאוכלוסייה בסיכון", ננקטו מהלכים שהחריפו את הבידול והבידוד של המבוגרים. התייחסות זו של תיוג ובידול מחד גיסא, ושל פטרונות מגוננת מאידך גיסא, משקפת את הגילנות הקיימת בחברה.

גילנות היא דעה קדומה נגד אדם בשל גילו. היא מתבטאת בתפיסה סטראוטיפית, בהדרה, בהפליה, בפגיעה באוטונומיה ולעיתים אף בכפייה על אנשים, בשל גילם. יחס גילני כלפי מבוגרים עלול להיות כרוך בפגיעה בזכויות ובקיפוח בתעסוקה, במשפט ובבריאות הפיזית והנפשית. בתקופת הקורונה בלט יחסם הגילני של מקבלי ההחלטות, בעיקר במשרדי הבריאות, הרווחה והאוצר, כלפי האוכלוסייה המבוגרת. דיווחים באמצעי התקשורת הצביעו על פגיעה בחופש התנועה, בזכויות ובכבוד האדם של דיירים בבתי אבות, בדיוור מוגן ואף בקהילות מגוריהם (ראו למשל בסדרת כתבות של נורית וורגפס **בהארץ**. וורפגט, 2020, 2021). תופעת הגילנות כלפי האוכלוסייה המבוגרת העמיקה עם התפשטות המגפה. מבוגרים היו הראשונים שפוטרו ממקומות עבודתם; התרחב השימוש במושגים דוגמת "זקנים" ו"קשישים", המשתמעים כחולשה ופגיעות, והגדרת המבוגרים כ"אוכלוסייה בסיכון" הוטבעה בתודעת הציבור.

על פי השנתון הסטטיסטי (2021), בסוף 2020 מנתה אוכלוסיית האזרחים הוותיקים (בני 65+) יותר ממיליון נפש (1,128,000) והיוותה כ-12% מהאוכלוסייה הכללית. 14% מקרב אוכלוסייה זו הם יהודים, ו-5.5% ערבים. רק 2-4% מהאוכלוסייה המבוגרת מתגוררים במסגרות חוץ-ביתיות – בבתי אבות ובדיוור מוגן. בחברה הערבית שיעור זה עומד על כ-1%. התפרצות נגיף הקורונה חשפה את הפגיעות הרבה של האוכלוסייה המבוגרת המתגוררת במסגרות חוץ-ביתיות. רבים נדבקו בנגיף הקורונה, בשל ההשתהות בביצוע בדיקות בגל הראשון. ההנחיות של קובעי המדיניות חייבו הטלת הגבלות קשות על ההתנהלות היום-יומית של הדיירים במסגרות הללו, וגררו פגיעה באוטונומיה ובזכויות הבסיסיות שלהם. בהנהלות המסגרות החוץ-ביתיות התקבלו החלטות שהיו כרוכות בהתנהלות מדירה, מתייגת ופטרונית.

מההתרחשויות בתקופת הקורונה התברר שמקום מגוריו של האזרח המבוגר הוא בעל חשיבות רבה מבחינת עוצמת הפגיעה בזכויותיו, מילוי צרכיו ואפילו סיכוייו לחיות. התברר כי אפילו במסגרות הדיוור המוגן, המשרתות אוכלוסיות מבוססות יחסית ואשר מעניקות מגוון שירותים ורמת חיים גבוהה, קיימת אפשרות למנוע מהדיירים את חופש התנועה ואת הקשר עם המשפחות "בחוץ". עובדה זו מחדדת את פוטנציאל הפגיעה במסגרות נפרדות

מהחברה הכללית, המיועדות לקבוצה מתויגת גיל. יתר על כן, נראה כי פוטנציאל הפגיעה גדל כאשר מדובר במסגרות המתקיימות במימון ציבורי, ממשלתי, המעניקות לדייריהן שירותים דלים יחסית ואשר השליטה בדייריהן נוחה יותר (דורון וליטמן, 2004). עם זאת, בימי הסגר היו גם מבוגרים בודדים בקהילה, שמצבם היה קשה.

המחקר שעליו מבוסס המאמר בחן איך חוותה האוכלוסייה המבוגרת, המתגוררת בביתה או מחוץ לו, את תקופת הקורונה, ואיזו תפיסת גילנות עולה מתיאור ההתנסויות שלה.

סקירת ספרות

המחקר על גילנות החל בסוף שנות ה-60, והוא הולך ומתרחב. הנושא נחקר מכיוונים פיזיולוגיים, רפואיים, פסיכולוגיים, משפטיים, סוציולוגיים, אנתרופולוגיים, היסטוריים ועוד (דורון, 2013; קורן, 2013; Macnicol, 2005). מאז ההגדרה שהציע בטר (Butler) ב-1969 לגילנות כתהליך של סטראוטיפיזציה והפליה שיטתית של אנשים בשל גילם, פותחו הגדרות שונות של המושג. בתיאור עכשווי יותר מוצגת הגילנות כך: "תמהיל לא מובחן של כמה היבטים: אבחון סוציולוגי של אי-שוויון ריבודי בחלוקת משאבים ובנגישות אליהם; רגישות פסיכולוגית להשלכות הנפשיות של הדרה זו; ביקורת חברתית על קיומן של דעות קדומות ודפוסי הפליה; ומעמדם המשפטי הנחות של זקנים" (חזן, 2013, עמ' 52). גילנות, טענו אנגוס וריב (Angus & Reeve), היא "דעה קדומה או הפליה נגד או בעד כל קבוצת גיל" (Angus & Reeve, 2006, p. 139). טולה (Tulle) טען כי לשיח על ההידרדרות הפיזית יש השפעה על השליטה באנשים מבוגרים ועל ההזדמנויות שלהם לתפקוד עצמאי, וכי מאחורי הקטגוריזציה הגילית והגילנות כלפי זקנים וזיקנה עומדות ההבניה החברתית וחלוקת הכוח בחברה (Tulle, 2008, p. 4). בטר גרס כי גילנות של צעירים ובני גיל הביניים כלפי הזקנים משרתת את הראשונים, משום שהם זוכים ליתרון בחלוקת המשאבים החברתיים. גילנות, כתב בטר, מופיעה ב"סטראוטיפים ומיתוסים של דחייה והסתייגות גלויות, או בפשטות בהימנעות מעודנת מקשר; בפרקטיקות מפלות בדיור, תעסוקה וקבלת שירותים מכל הסוגים; כינויים, קריקטורות ובדיחות". גילנות מגינה על צעירים (בדרך כלל בגיל הביניים) "מלחשוב על דברים שהם מפחדים מהם (הזדקנות, מחלה ומוות)" (Butler, 1995, p. 35). האיום של המוות, הניצב מאחורי הגילנות, עלה גם בדבריו של חזן (2013), שכן גילנות עוסקת "בשאלה קיומית, זאת שאלה של המוות. זו הקירבה או הריחוק מהמוות" (אצל קורן, עמ' 37). הגילנות קשורה אפוא להבניה חברתית המשרתת את ה"צעירים", לפחד מהמוות ולהתקרבות אליו.

המחקר על גיל וגילנות בישראל החל לפני כשלושה עשורים. המחקרים שהתפרסמו מצביעים על היבטים של הבניה ממוסדת של הזיקנה ושל תפיסות המונחלות על ידי החברה והתרבות

ומוטמעות בפרט. חלק נכבד ממחקר זה עוסק בזיקנה במסגרות ייעודיות ל"זקנים": בתי אבות, דיור מוגן, מחלקות סיעודיות וכיוצא באלה (למשל: גולנדר, 1995; גמליאל, 2000; חזן, 1998; Hazan, 1980). מעבודות אלו מתבררים מקומה של ההבניה בעיצוב התנאים הפיזיים, הארגוניים והטכניים, והשפעתם על מצב הוהים במסגרות למבוגרים ועל תפיסת המציאות של אנשים בתוכן ומחוץ להן. גובריום והולשטיין (Gubrium & Holstein, 1999) טוענים ששגרת המוסדות מכוונת לשליטה בדיירים, ומחלישה אותם עוד יותר. טיעונים דומים בדבר שליטה בדיירים במסגרות חוץ-ביתיות העלו מקינלי ואדלר (McKinley & Adler, 2006).

המחקרים המתמקדים במוסדות לזקנים מחזקים, בעקיפין, את התפיסות של בידול ואחרות מהותנית, בין השאר בשל זיהוי המציאות בהם עם "תרבות המוות" (חזן, 2005, עמ' 9), ובכך גם את הסטראוטיפים הנקשרים לזיקנה ולזקנים. התמקדות זו של המחקר זו מכלילה את המתגוררים במסגרות חוץ-ביתיות ומשליכה על כלל ה"זקנים" את תפיסת ה"אחרות הזיקנתית" וה"בלתי הפיכה" (חזן, 2005, עמ' 8, 9).

גמליאל פירשה את הסתייגותם של דיירים ב"דיור מוגן" מהקישור שלהם לזיקנה כמאמץ "לגבש זהות א-זקנתית" (גמליאל, 2000, עמ' 151) ו"להיצמד לאשלייה א-זקנתית" (גמליאל, 2000, עמ' 27), וכן כ"הכחשה" (גמליאל, 2000, עמ' 16). אך אנו טוענים, על בסיס מחקר זה ובהמשך למחקר על גילנות במכוני כושר (הרצוג ולב, 2018), כי מדובר בהתנגדות של חברי הקבוצה שהתיוג מופעל עליה לכפיית הזהות, ולא בהכחשתה.

למרות החשיבות שיש לשיתוף הפעולה בין דיירי מסגרות מחוץ לקהילה לבין הנהלותיהן, המחקר היישומי המעיט לעסוק בסוגיה זאת. מחקרים שבחנו שיתוף בין הנהלות המוסדות לבין הדיירים ומשפחותיהם הצביעו על הפוטנציאל הגלום בשיתוף הפעולה לשיפור איכות חייהם של הדיירים והשירותים הניתנים להם (קטן, 1991; Leedahl; Boelsma et al., 2014; et al., 2017). המחקר המוצג במאמר התייחס גם לסוגיה זו.

המחקר

מטרות המחקר

המחקר הוהלך ומתרחב על היבטים שונים בחיי האוכלוסייה המבוגרת ועל גילנות בתקופת הקורונה ממעיט להשמיע את קולם של המבוגרים. המחקר הנוכחי ביקש ללמוד על התנסויותיה של בני האוכלוסייה המבוגרת בתקופת הקורונה, אלו המתגוררים במסגרת הקהילה ואלו המתגוררים במסגרות חוץ-ביתיות, מתוך דבריהם. מטרת המחקר היתה גם

לבחון ולהשוות את השפעת המדיניות שנקטה כלפי האוכלוסייה המבוגרת במסגרות השונות, בחברה היהודית ובחברה הערבית. עוד בחן המחקר את מעמדם וכוחם של נציגי הדיירים במסגרות החוץ-ביתיות, וזאת על סמך שיחות עם יושבי הראש של הוועדים.

שיטת המחקר

החוקרים נקטו שיטת מחקר נרטיבית (Connelly & Clandinin, 2006), שהיא דרך חשיבה על התנסות. מחקר נרטיבי פירושו אימוץ של תפיסה ייחודית של התנסות כתופעה נחקרת. כלי המחקר העיקרי שהשתמשו בו היה ראיונות, שהם "דיווחים מילוליים" על התנסויות, ו"יכולים להיות אמירות או סיפורים קצרים שנוצרים בלשונו ובסגנונו האישיים של המספר בתגובה לשאלות פתוחות של החוקר" (Josselson & Lieblich, 2001, p. 280).

אוכלוסיית המחקר

הראיונות נערכו עם מבוגרים המתגוררים בבתי אבות, בדוור מוגן ובביתם, בחברה היהודית (בשפה העברית) ובחברה הערבית (בשפה הערבית). בין המראיינים בדוור המוגן היו גם נציגיהם של ועדי הדיירים. ראיונות נערכו גם עם מבוגרים המסתייעים במטפלות. ים. כן רואיינו אנשי מקצוע בתחומים שונים. נעזרנו גם במאמרים אקדמיים ובפרסומים בתקשורת המרכזית (עיתונות, רדיו וטלוויזיה) והדיגיטלית.

החוקרים קיימו ראיונות עם שלושים מבוגרים, יהודים וערבים, המתגוררים במסגרות דוור שונות. כל אחד מהחוקרים קיים כעשרה ראיונות. עשרים מקרב המראיינים היו יהודים, מהם חמישה מתגוררים בביתם, שמונה במסגרות מחוץ לקהילה ושבעה בעלי תפקידים במסגרות אלו; בקרב הערבים רואיינו ארבע נשים המתגוררות בבית בני משפחתן או בסמוך אליו, שני מראיינים המתגוררים במסגרות מחוץ לקהילה, וכן ארבעה בעלי תפקידים במסגרות הללו. הראיונות היו פתוחים והתנהלו בסגנון של שיחה פתוחה ומתפתחת, המאפשרת למראיינים להעלות סוגיות והתנסויות באופן חופשי. הראיונות נערכו בחודשים אוגוסט-אוקטובר 2020 ובחודשים מרץ-מאי 2021. כל ראיון נמשך בין חצי שעה לשעה. באחד מהם השתתפה גם בתה של מראיינת, ובריאיון אחר, עם אימה של החוקרת, השתתפו גם מטפלת ומתנדבת. כל המראיינים הסכימו ברצון להשתתף בריאיון, ולא הציבו כל תנאים לשימוש בו. שמותיהם של חלק מהמראיינים הם אמיתיים, על בסיס הסכמתם ורצונם.

ממצאים

הפליה וגילנות בחברה היהודית

הגילנות שהתגלתה בתקופת הקורונה היתה הקצנה של הגילנות הקיימת בימים "רגילים". בתקופת הקורונה היא החריפה את היחס המסויג כלפי המבוגרים; הם סומנו כ"סכנה", שמשמעותה סיכון לסביבה, וגם כ"אוכלוסייה בסיכון". יחס זה צמח מהנחיות משרדי ממשלה ומהשיח הציבורי-תקשורתי כלפי האוכלוסייה המבוגרת. לעומת המסגרות החוץ-ביתיות, שבהן נפגעו זכויות חופש התנועה של הדיירים וחייהם נוהלו תחת פיקוח חודרני מצד עובדים ומנהלים, הרי המרואיינים המתגוררים בביתם, ב"קהילה", עם או בלי מטפלת, ביטאו סיפוק מהעצמאות ומהשליטה בחייהם ובסביבתם, לצד פחדים מאיום המגפה. הם נהנו משליטה בסדר היום, ולעיתים משמירת קשר עם בני משפחה, למרות הסגר.

מבוגרים המתגוררים בבתיהם: עצמאות יחסית והתמודדות עם ההגבלות

יאיר, בן 86, אלמן שגר בגפו בתל-אביב, היה בימי הסגר בדירתו. ועד הבית הביא לו תרופות לביתו. מצרכי מזון שהזמין הגיעו במשלוחים של הרשתות והונחו לפני הדלת. יאיר גיבש לעצמו "תוכנית יומית" שכללה קריאה, האזנה למוזיקה, נגינה בחלילית, כתיבה ושיחות רבות מהרגיל בטלפון. הוא מסביר: "זה שאתה בעל כורחך סגור, זה נותן יותר את הרצון להיות בכל זאת בקשר עם אנשים".

לאחר כחודשיים של סגר התקשרו אל יאיר נציגי עיריית תל-אביב והציעו לשלוח אליו מתנדבים שיבואו לדבר איתו, היות שהוא אדם בודד. יאיר השיב שאינו זקוק לכך, והציע לפונים ש"ימצו את היכולות שלהם עם אנשים שבאמת זקוקים". הפנייה אליו כ"קשיש" קוממה אותו, כי הוא מרגיש את עצמו "טוב, גופנית ונפשית... הם כאילו חשבו שידברו עם מישהו שבקושי יענה להם... אני בטוח שיש המוני אנשים שזה מתאים להם". יאיר גם הסתייג מהאמירה שיש לשמור על סבא וסבתא ולא ללכת אליהם, והסביר: "זו קצת אמירה, אנחנו שונים, הם סבא וסבתא ואנחנו צעירים, נשמור עליהם... זה קצת, אני לא אגיד פטרוניות, אבל כן".

הפעילות המגוונת של יאיר שיפרה את קשריו עם בני משפחתו וחבריו, וסיפקה לו הנאה ותועלת מהשהות בביתו. נראה שהוא מייצג קבוצת אוכלוסייה מבוגרת, פעילה ומעורבת חברתית בימים רגילים, שלא התקשתה להעסיק את עצמה גם בימי הסגר והבידוד. אדרבה, יאיר הבהיר שהוא לא היה מדוכא וגם לא עצוב בימי הסגר. מה שהעסיק והטריד אותו היה "המצב בארץ, המצב הפוליטי, זה יותר עשה לי סטרס מאשר מצב הקורונה". מדבריו השתמע שהוא אינו רואה את עצמו כמייצג של "אחרים". "לא חסר לי שום דבר... מזלי שאני במצב שאני יכול לדאוג לעצמי", שלא כמו אותם אנשים שנראו נזכרים בפחי אשפה בחיפוש אחר

מזון "ואיש לא דואג להם". לדבריו, יש לדאוג לאותם "מסכנים". משתמע מכך זיהוי בין רעבים ללחם ל"קשישים". הקישור הרווח בין בית אבות ודיור מוגן לבין הקרבה למוות קיבל, לדבריו, חיזוק בימי הסגר. לעומת יתרונות הנוחות והשירותים שמציעות מסגרות הדיור המוגן, הרי בתקופת הקורונה הן הפכו, לדבריו, ל"מלכודת מוות".

נחמה, בת 89, מתגוררת בגפה ברמת גן. היא סיפרה כי גם בתקופת הקורונה היא היתה מוקפת חברים. הם ישבו איתה בחצר, כולם עטויי מסכות. "לא היה כמעט יום שהייתי לבד. היו ימים שאמרתי, הלוואי שאף אחד לא יבוא, אני מתה לנוח היום". נחמה ייחסה את הגילנות הפוגעת לאמצעי התקשורת, שטיפחו יחס מתנשא ומקומם כלפי האוכלוסייה המבוגרת, והדגישה את היחס הפוגע כלפי מבוגרים בבתי אבות. "הרביצו בנו את זה מהבוקר עד הלילה... כל הזמן דיברו על הזקנים... עצם זה שאומרים לך כל הזמן כמה את נמצאת בסיכון, ואת נמצאת בסיכון בגלל הגיל שלך". היחס כלפי הדיירים בבתי האבות היה, לטענתה, "מקומם ומכעיס ומבזה ומכוער... הם בלאו הכי אוויר... התייחסות של זלזול, של ביזוי אפל... לא ראיתי את ההתייחסות הזו לאנשים צעירים".

נחמה חוותה, לדבריה, יחס גילני-פטרונני מצד ילדיה, אף כי הוא היה סמוי ונבע מכוונות טובות ומדאגה: "אימא כל כך מבוגרת, צריך להתחיל לדאוג לה, שהיא לא תהיה לבד". נחמה סבורה שילדיה חרדים לה במיוחד בגלל גילה: "זה בגלל הגיל שלי. אם הייתי יותר צעירה לא היו ככה מתנהגים אליי... אם אני יוצאת... אימא, לאן את הולכת?!"... וזה לא בגלל הקורונה... כי ככה מתייחסים לאנשים מבוגרים". אף שהדאגה הכבידה עליה, היא ראתה גם את היתרונות שבה: "בהתחלה זה היה אפילו מאוד מחניף ומאוד נחמד". אך דאגת היתר הכבידה עליה וגם על ילדיה, וכשאסרה עליהם לבוא הבחינה שהוקל להם. נחמה חשה כעס על מגבלות התנועה והיציאה מהבית בסגר, שחוותה אותו ככליאה בבית. מבחינתה, הקושי העיקרי בימי הסגר היה קשור לצמצום המפגשים הפיזיים שבהם "אני יכולה לחבק אותך, אני יכולה לראות את התגובה שלך".

הגבלת התנועה של המבוגרים הוטלה גם על המתגוררים בבתיהם, על ידי ילדיהם ונכדיהם. נחמה השלימה עם דרישות ילדיה ומיעטה לצאת מהבית במשך כמעט שנה, בשל הלחץ שהם הפעילו עליה. בתה ביקשה ממנה: "תעשי את זה בשבילי ובשביל הנכדים שלך ויאני משביעה אותך ואני לא אישן בלילה אם אני אדע שאת מסתובבת". זה לחץ נפשי, פסיכולוגי, מאוד חזק מכל הכיוונים, גם מהנכדים שלי, גם מהילדים שלי". עם זאת, ביקורי הילדים, הנכדים והחברים הצילו אותה, לדבריה, כך שלא היתה לבד. עזרת הילדים בעריכת קניות הייתה עבור נחמה "אחד היתרונות של הקורונה ושל הזיקנה, מה שנקרא".

רבקה, אלמנה בת 94, מתגוררת ברעננה בדירה משלה, מעל דירת בתה חנה. הריאיון התקיים בהשתתפותה של חנה והוא ממחיש, כמו הריאיון עם נחמה, את הגילנות הקשורה לדאגת הילדים להוריהם. רבקה סיפרה שנעשתה זקנה לפני כשלוש שנים, כאשר הפסיקה "את הפעילות הגדולה" שלה (במסגרת המפלגה). לדבריה, "העוצר הזה שעשו עלינו" לא השפיע

עליה, כי היא בלאו הכי רוב הזמן בבית. אך הדיאלוג בין חנה לאימה מסגיר את ההשפעה שהייתה, כנראה, לסגר על רבקה, וגם את העובדה שחנה היא שהובילה את קבלת החלטות. חנה מסתייגת מהתיאור האידילי של אימה. לדבריה, בקורונה עלה סף החרדות של אימה והיא התחילה ליטול תרופת קלונקס להרגעה, עקב כמה התפרצויות של לחץ דם גבוה. לכדורים שרשם לה פסיכוגריאטר רבקה קוראת "כדורי מצב רוח", והם שיפרו את מצבה. הכדורים הללו גרמו לה לישון הרבה. לדברי חנה, "הבדידות לא עשתה לה טוב". אכן, חנה דואגת לאימה ומטפלת בה במסירות רבה, אך הטיפול הזה כרוך בכך שהיא נוטלת מאימה את האחריות לבריאותה ולמצבה הנפשי, ואת האפשרות שלה לקבל החלטות בעצמה.

רבקה האשימה את התקשורת בטיפוח חרדות: "הקשקושים שלהם בטלוויזיה כל יום וכל היום... בטח שזה משפיע לא טוב". חנה מציינת שאימה צופה בטלוויזיה שעות רבות, ומסבירה כי אומנם מצבה היה טוב מזה של קשישים "שהיו נטושים", אבל "היתה בדידות מאוד גדולה, והיו חרדות, והיו חששות, ואי ודאות".

עמדתו של עמנואל,⁴ בן 94, המתגורר בגפו ברמת השרון, נחרצת כמו עמדתם של נחמה, יאיר ורבקה באשר לקיומה של גילנות וביחס לדיר מוגן. הוא מתאר את ביטוייה של הגילנות בתקופת הקורונה ואת ההטעיה והערמומיות המסתתרות מאחוריהם:

שומרים לנכדים אל תבקרו אצל סבא, זה בטוח גילנות... ההסבר הרשמי הוא, שהם שומרים עליי כדי לא להדביק אותי במחלות שלהם. אבל האמת היא בדיוק ההפך. זה יוצא שאני עלול להדביק אותם והם צריכים להתרחק ממני... ככה זה מתהפך. כשהם שומרים עליי הם צריכים להיזהר ממני.

התרחשות זו אינה גלויה, שהרי איש אינו אומר לו שהוא מידבק. "אבל כולם אומרים, צריך לשמור מרחק". כלומר, "סבא מהווה סכנה", ומרוב דאגה לו מחרימים אותו. עמנואל נמצא בבידוד בביתו "לפי ההוראות של השלטון". השלטון, כך הוא סבור, יוצא מנקודת ראות גזענית, גילנית. הוא דוחה מכל וכל את הטענה שהשלטון מעוניין בשלומם ובבריאותם של הזקנים. לדבריו, היה נכון לאפשר למבוגרים לצאת בתקופת הקורונה ולא לסגור אותם. הוא מתנגד לכל סגר, לא רק של מבוגרים.

עמנואל מנהל את משק ביתו בעצמו. פעם בשבוע באה עוזרת לנקות את הבית. הוא מכין לעצמו ארוחות קלות. לדבריו, הוא אינו "לבד". כמעט מדי יום מבקרים אותו בני משפחה, חברים ושכנים. בבית הוא מכיר הכל, את החפצים ואת הספרים שאינו יכול בלעדיהם.

הגילנות, לדברי עמנואל, עוטפת אותנו כל החיים. "כמעט כל החלטה בירוקרטית שנוגעת לאנשים, קשורה לגיל, לגילנות". הגילנות קיימת כל הזמן, בכלל החברה, בלי קשר לקורונה.

4 פרופסור עמנואל מרקס, שרואיין במסגרת המחקר שעליו מבוסס המאמר, נפטר ב-13 בפברואר 2022. עמנואל ייסד את לימודי האנתרופולוגיה בישראל (כחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל-אביב). ב-1988 זכה להכרה על תרומתו הרבה למחקר האנתרופולוגי, והוענק לו פרס ישראל.

היא נוצרת באמצעות החלטות ומעשים של רשויות המדינה, ואף על ידי בני משפחה. נוח יותר למדינה לטפל בקבוצות מוגדרות, מובחנות, ולא עם כל פרט. מצב זה מביא "לידי מחיקה... שאנחנו פשוט מקבלים את זה כדבר מובן מאלי".

השיחה עם אוה, אימה של החוקרת, בת 97, התקיימה בנוכחותן של אלונה ממולדובה, המטפלת בה זה כעשר שנים, ושל איילה המתנדבת, המגיעה אליה מדי שבוע לכמה שעות. השיחה איתן מבהירה את ההשלמה של שלושתן עם איסורי היציאה מהבית בתקופת הסגר ועם ההגבלות שהוטלו בהמשך. ההתנהגות והגישה הגילניות מתבררות בשיחה כקשורות בעיקר לחיי היום-יום בשגרה, ולא דווקא לתקופת הקורונה. במהלך הריאיון אלונה ואיילה נכנסו לדבריה של אוה, השלימו אותם, נתנו דוגמאות והשתלטו על השיחה. כך הומחש היחס הגילני המצוי, הנקט שלא מדעת, כלפי אנשים מבוגרים.

בימי הסגר נשמר הקשר עם איילה באמצעות וידאו בוואטסאפ. כך מתארת אוה את הרגשתה בקורונה, כשהכל היה סגור: "לא יכולנו לצאת... חוץ מזה אני לא רציתי, כשאי אפשר". איילה נכנסת לדבריה ואומרת "אסור היה לצאת החוצה מהבית... אני לא יכולתי לבוא אליך איזה חודשיים וחצי". אוה השיבה: "אני ישבתי בבית, בין כה וכה לא יצאתי... אי אפשר לצאת, לא יצאתי. אבל יש כאלה שזה חשוב להם... אבל לי לא מפריע דבר כזה... אסור לצאת, אני לא יוצאת. אז מה הבעיה?" תשובתה של אוה ממחישה את קבלת הדין. אם אמרו לא לצאת היא אינה יוצאת, ואינה רואה בכך כל קושי. תגובתה של אלונה הייתה דומה:

אם אומרים שצריך ככה לעשות אז אני עושה. זה לא סתם אסור, זה לא בגלל שרוצים לעשות לנו משהו רע, היה ממש כאילו מסוכן... דיברנו עם כולם בווידאו... הרבה יותר ממה שלפני הקורונה... לא הרגשנו בכלל שאנחנו לבד וששכחו אותנו פה ולא אכפת להם... אני בכלל עשיתי טיולים עד לסופר ובחזרה, עד לפח זבל ובחזרה.

אוה, אלונה ואיילה אינן מטילות אפוא ספק בצדקתן של הגבלת התנועה. אלונה אף קושרת את ההסתגלות לקשר שנשמר עם המשפחה בטלפון, וגם למרדנות של "טיולים" לסופר ולפח הזבל.

אך נראה כי הדברים היו מורכבים יותר, וכי ימי הסגר יצרו תחושה של כליאה. איילה ציינה שבימי הסגר אוה אמרה שמאוד קשה לה שלא יוצאים מהבית ושאי אפשר לבקר אותה, ושזה קשה "אפילו יותר מהזמן של השואה, כי עכשיו פה אנחנו סגורים בבית ואנחנו לא יכולים לצאת... שאז גם כן... לא נתנו לנו ללכת לשום מקום". אלונה הוסיפה: "ולי היא גם אומרת ימה, למה עושים לנו את זה?"

הגבלות נוקשות בדיור המוגן: גילנות בין הגנה לפיקוח

הראיונות עם דיירים בדיור מוגן משקפים את ההגבלות הקשוחות שהטילו עליהם ההנהלות. הנימוק שניתן להגבלות היה הצורך להגן על הדיירים. אך לצד הדאגה משתמע בהכרח גם

פיקוח ושליטת יתר, ופגיעה בזכויותיהם. הגבלת היציאה מהמסגרת והכניסה אליה, וההשגחה המחמירה על התנהלות הדיירים, לא עוררו בהם התנגדות. נראה שהם קיבלו את הפיקוח והשלימו עם השליטה בהם, ולעיתים אף הזדהו עם ההסברים של ההנהלות ואימצו אותם.

ראיונות שערכה החוקרת בתחילת ספטמבר 2020 עם שתי דיירות, נילי ומירי, ועם אילנה, מדריכת ספורט בדיור מוגן בחיפה, התקיימו מחוץ למבנה. כך הסבירה אילנה את ההצדקה למניעת כניסה של אנשים שאינם שייכים למסגרת:

לדיירים אסור לארח את בני המשפחה. המפגשים מתקיימים, לפיכך, בחוץ... יש אצלנו רמת כוונות גבוהה מאוד. אנחנו מגוננים על הדיירים שלנו, באופן אבסולוטי. אם חס וחלילה יתגנב מישהו פנימה... מאוד מאוד שומרים על הדיירים... אין פה שיקול דעת. אסור להם להכניס אנשים... ההקפדה קשוחה... עובדים לא קבועים אינם מורשים להיכנס למתחם המגורים... זו מסגרת מאוד מגינה ומגבילה.

לדברי אילנה, הדיירים "מרגישים שדואגים להם ושלכולם אכפת מהם, הם באמת מרגישים עטופים ומרגישים שמסורים להם מאוד". עם זאת, "ל"עטיפה", למסירות ולדאגה התלווה החלטות שרירותיות וחד-צדדיות: "הפסיקו להם כל מיני פעילויות... באחד הבתים היה ריקודי עם, שהם לא הסכימו בשום אופן לוותר, הפעילויות האלה נגמרו". מתגובת הדיירים משתמע שמעשי ההנהלה לא היו לשביעות רצונם, אך הניסיון להתנגד היה מתוך כניעות. לדברי אילנה הם הגיבו "בהשלמה, בהסכמה, באכזבה, אבל לא יותר מזה". לשאלה: "לא היית אומרת שהאנשים האלה מתנהגים [כך], כי הם מאוד ממושמעים וצייתנים?" אילנה עונה בהסכמה מסויגת:

אני מסכימה, אבל אני לא רואה את הקושי... זה גם חלק מהיתרונות של עבודה עם בני הגיל הזה. אין פה מרדנות... זה נשמע עצוב. אצלם זה בסדר, זה חלק מההשגחה. ככה הם מרגישים שהם מושגחים טוב יותר. עולם המושגים הולך ומצטמצם.

מתוך תפיסת הדאגה והשמירה "עליהם" מתבררות בדברי אילנה השליטה במבוגרים והתפיסה הסטראוטיפית שלהם כ"אחרים". הם לא "כמונו", שיכולים למרוד ולהתנגד. במובלע היא מסגירה את היתרון שיש מבחינתה בעבודה עם אנשים שאינם מתמרדים, וכי אי היכולת "שלהם" להתמרד משקפת, להבנתה, את העובדה ש"אצלם זה בסדר". אילנה אף מחדדת את התיאור המייחד "אותם" ואת היחס המיוחד "כלפיהם": "מתייחסים אליהם כאל אנשים שבריריים יותר מאשר קודם... אנחנו מייחסים לקבוצת הגיל שברירות מרובה, אנחנו הרבה יותר זהירים, גם בכל התחומים, שלא ייפלו". לשאלה אם "מונעים מהם לקבל החלטות בשביל עצמם? מגבילים אותם בתנועה?" אילנה משיבה: "כן, בוודאי, בוודאי".

בריאיון שנערך בתחילת ספטמבר 2020 עם נילי, בת שמונים, המתגוררת כשנתיים בדיור מוגן בחיפה, היא מסבירה שההחלטה לעבור לדיור מוגן התקבלה לאחר מות בעלה, בעקבות התערבות בנה. מדבריה של נילי מתברר כי החיים במסגרת הדיור המוגן מנוהלים

"מלמעלה": "המנהלת מארגנת את כל הדברים, היא מארגנת פה את היחסים, את האווירה בין כל העובדים". התחושה העולה מדבריה היא של חיי מותרות בדיור המוגן. השירות מספק את כל צורכי הדיירים: צרכים פיזיים, צורכי בידור, חברה וכיוצא באלה. מתיאוריהן של נילי ושל דיירות נוספות מצטיירים החיים בדיור המוגן כחיי אצולה.

הריאיון עם מירי, בת 88, לשעבר אחות מוסמכת, נערך גם הוא בתחילת ספטמבר 2020, ומחזק את טענתה של אילנה בדבר שביעות הרצון של הדיירים מהטיפול המסור, משפע הפעילויות, מההשגחה ואפילו מההגבלות שהטילה ההנהלה. מירי מספרת ללא כל הסתייגות: "מגיל שלושים ומטה הם לא מאשרים ביקור פה, ויש לי שני נכדים שהם מתחת לגיל שלושים... עכשיו הם לא יכולים לבוא". הביקורים האלה מאוד חסרו לה. "הביקורים ואפילו החיבוק ולהרגיש... נינה אחת היא מעל שנה, ראיתי אותה כשהיא היתה בת כמה חודשים... ואני רק רואה אותה בוואטסאפ". עם זאת, נראה כי היא משלימה עם ההחלטות שהתקבלו: "אני חושבת שיש יד מכוונת... ואין לי על שום דבר תלונה. אני רק באה ומודה על הטוב שאני מקבלת כאן". מירי אף מציגה את ההגבלות כרצויות מבחינתה:

בקורונה אני משתדלת מה שפחות להיחשף לאנשים בחוץ... וחוף מזה אני מטלפנת, ואני עושה את החיים נוחים. הוא [המוכר במכולת] עושה משלוח, ויש משלוח עד הדלת... [השליח] מורשה להיכנס... הם לא ייקחו את עובדי האחזקה בשביל להעלות לנו את המצרכים.

נראה אפוא כי למרות ההגבלות על כניסת אנשים "שאינם שייכים" למסגרת, ההנהלה מתגמשת ומאפשרת לשליחים להיכנס למבנה, מפני שאחרת היא תאלץ להקצות לכך עובדי אחזקה. כלומר, אילוץ הניהול מגמישים את נוהלי הסגרות ו"ההגנה" על הדיירים.

מניעת המפגשים עם בני המשפחה בתקופת הסגר הייתה, כפי שעולה מדברי הדיירים, קשה להם במיוחד. ההגבלות המחמירות של הנהלת המסגרת יצרו את הריתוק של הדיירים. אך התגובות לכפייה של הגבלת התנועה ומניעת האפשרויות להיפגש עם מי שאינם "מתוך" המסגרת הן בעיקר תגובות של השלמה. כך מסבירה נילי את משמעותה של הטלת מגבלות התנועה והאכיפה של עטיית המסכות: "היא [המנהלת] ביקשה לא לצאת כי אנחנו בגיל שצריך לשמור, אז ללכת כל הזמן עם זה [המסכה], תשימי פה, תשימי שם, לא להוריד, סכנה... היא שומרת מאוד". מתברר כי פריסת החסות על הדיירים מתקבלת בלידת ברירה, אך גם בהבנה ובהשלמה. נילי מקבלת בהבנה את האיסור שמטילה המסגרת על יציאה. היא מסבירה שאפשר "להסתדר", ומציינת את ה"תנאים הפנטסטיים" שהמסגרת מעניקה: "מביאים הכל לפה... אז עכשיו אני לא יוצאת, מה לעשות? מקווה שזה יעבור". בתוך כך היא מודה כי "זה יפה מאוד אבל זה בית סוהר... אדיב מאוד, אבל בית סוהר... ואני סגורה פה". מתברר כי אף שהדיירים מקבלים יחס כמו ב"מלון שמונה כוכבים, יוצא מן הכלל", מדובר במסגרת מגבילה, כ"בית סוהר".

תגובות הדיירים למגבלות שהוטלו עליהם בתקופת הסגר בפרט, והקורונה בכלל, הן מגוונות; הן נעות על הרצף שבין גימוד משמעותן לבין השלמה איתן, הצדקתן, ואף הערכה להנהלה. כך למשל השתמע מדבריו של עמרם, בן 94, המתגורר עם אשתו בדיר מוגן בשרון. הריאיון התקיים בסוף חודש מרץ 2021. תשובתו לשאלה על תחושותיו עם פרוץ הקורונה היא ביטוי לגישה אופטימית המתבססת על השוואה לתקופות קשות אחרות, ומדגישה את הסיפוק שלו מהקשר עם המשפחה ומשגשוגה. הוא מסביר: "היתה הפתעה, אבל עברנו תקופות הרבה יותר קשות... העניין הוא, כשהגיע המצב של הקורונה, כולם התרגשו. אני אמרתי, מה אתם מתרגשים... תאמינו לי שעברנו תקופה הרבה יותר קשה... אני צחקתי... אני נהנה, המשפחה גדלה, בלי סוף". בה בעת הוא מתייחס לקשיים: "היתה בעיה בהתחלה. אסור היה להיכנס פנימה... אז היינו נמצאים ממש בחושך... זה היה מאוד קשה מהבחינה הזו שהם [בני המשפחה] לא יכלו להיכנס הנה... ומדי שבוע היינו עוברים בדיקות". המצב הוטב כאשר אפשרו למי שהתחסנו בשני חיסונים להיכנס ללובי. "עד שהתחילו לבוא זה לקח שנה בערך. היה תוהו ובוהו, ואני צחקתי... כפי הנראה שאני מקבל הכל ברוח טובה, אין ברירה". עמרם מבטא כמעט בנשימה אחת אופטימיות והשלמה עם תחושת מצוקה הקשורה לכאוס במסגרת בימי הסגר. מבעד לדברים משתמעת השליטה הרבה בדיירי המסגרת, ובעיקר השלמתם הרפוייה עם היחס הגילני העטוף בביטויי דאגה.

משמעות זאת עולה ביתר שאת גם בעקבות השיחה עם מרגלית בת ה-83, המתגוררת בדיר מוגן באזור השרון. בריאיון איתה, שהתקיים בסוף חודש מרץ 2021, מרגלית מתארת את ימי הקורונה מתוך הערכה עמוקה למסגרת ולמנהליה. היא מדגישה את יתרונותיו הרבים של המוסד, ומגמדת את משמעותן של ההגבלות מרחיקות הלכת שהטילה ההנהלה:

פה היה יוצא מהכלל... הם דאגו לנו בצורה בלתי רגילה. בסגר הראשון לא נתנו לצאת, לא להיכנס, רק לשומרים שלהם... לא היה חסר לנו דבר... נדמה לי שפה באחווה הזו במיוחד, או שזה בזכות המנהלת, [ש]שמרה עלינו מעל ומעבר ממקומות אחרים... היא לא נתנה לצאת והיא הזהירה אותנו, ועם המסכות, ועל האף, ולא חלילה שהיא תרד... בסגר הראשון אף אחד לא יצא... הביאו לנו את האוכל עד הבית. צלצלו, פתחנו וקיבלנו את האוכל... אין לי מילים.

החשש והפחדים שחשה למרגלית בתקופת הסגר הראשון היו קשורים לילדים, לנכדים ולנינים, ולא לעצמה. "לי לא היה צורך [לדאוג], אני בחברה, במקום כזה מוגן". לדבריה, ההנהלה פעלה באופן מיטבי כדי להבטיח את שלום הדיירים. אך מהדברים מתברר המחיר של ההגנה האינטנסיבית: נאסרה הכניסה של אנשים מ"בחוף".

התיאור של שינוי המצב בסגר השני מחדד את משמעות השליטה. אף כי "זה כבר לא היה סגר כל כך סגור... כבר הרשו לנו מאה מטר לצאת מפה", מתברר שההגבלה על חופש התנועה של הדיירים היתה נרחבת. התיאור של הסדרת חייהם וסיפוק צורכיהם משקף את עומקה של השליטה. גם כאשר הוקל הסגר נמשכו ההגבלות הקפדניות על התנועה ועל המפגשים החברתיים של הדיירים. מדבריה של מרגלית עולה כי היא מפרשת את ההגבלות כמכוונות

לטובה ולשלומה. את האיסור על כניסת נכדתה עם בתה, שלא היתה מחוסנת, מרגלית זוקפת לזכותה של המנהלת ה"נהדרת". ובכל זאת היא מציינת כי זה הרגיז אותה "שלא נתנו לנינה שלי להיכנס". כך משתמעת סתירה בין דברי ההערכה להגנת היתר לבין ההסתייגות הזוהרה מההתערבות העמוקה באפשרות לקיים קשר פיזי עם בני משפחה. סתירה זו מתפרשת כהשלמה עם מצב שאין עליו שליטה.

שליטת ההנהלות בדיירי המוסדות

כאמור, במסגרות החוץ-ביתיות שוהים 2%-4% מכלל המבוגרים בישראל. מהראיונות עלה כי בגל הראשון של המגפה, כאשר משמעותה עדיין לא היתה ברורה, ההחלטות בדבר ההתנהלות במסגרות אלו ובדבר היחס אל הדיירים התקבלו על פי שיקול הדעת של ההנהלה במסגרות. ההחלטה הגורפת היתה לאסור כניסה ויציאה של דיירים ושל אנשים מ"בחוף". להחלטה זו הייתה השפעה קשה על דיירי המסגרות החוץ-ביתיות, בתי האבות והדיור המוגן. כך עולים הדברים מפיה של זיוה, בת 84, יו"ר ועד בית אבות:

תקופת הקורונה היתה לי מאוד קשה. בסגר הראשון אסור היה לנו לצאת מהחדרים, היינו סגורים. אפילו למסדרון אסור היה לצאת. זה היה אחד הפיזולים הגדולים של הדיור המוגן. גם לבני משפחה ולעובדים אסור היה להיכנס אליי. אם הייתי צריכה משהו, היו שמים לי על יד הדלת, הייתי צריכה לחכות שילכו ורק אז הכנסתי לדירה. פעם ביום צעקו בפרוזדור "זבל, זבל, להוציא את השקיות החוצה".

זיוה מעידה גם על פגיעה במצבם הנפשי של הדיירים בעקבות הסגר:

אחרי כעשרה ימים פשוט נשברתי. מסתבר שהיו פה הרבה אנשים שהתמוטטו. מצבנו הנפשי טופל לעיתים על ידי מתן תרופות הרגעה, גם ללא אישור רפואי. יום אחד הוציאו אותי לטיול של כשעה. כשירדתי ללובי, קיבלתי שוק. הם הפכו את הבית לבונקר – סגרו את הקבלה בלוחות עץ. זה הזכיר לי את הצילומים של אנגליה בתקופת הבליוץ. רק שקי חול היו חסרים. לא ראיתי נפש חיה. כשהחזירו אותי חזרה הביתה, נסגרה הדלת, ושוב נשארתי לבד. בשלב מאוחר יותר, על פי הוראות משרד הבריאות ומגן אבות,⁵ הרשו לנו לצאת למסדרון להליכה. חמישים פעם יכולתי ללכת לבד הלוך ושוב. זה היה הספורט. בהמשך, החליטו שנעשה התעמלות במסדרונות, חצי שעה. שמו לנו כיסאות על יד הדלת, והיתה מורה שנתנה התעמלות של חצי שעה לכל קומה... המצב החמור בסגר הראשון היה באותם שני שלישים מהדירות שבהן סגרו אותנו לבד... על כל פיפס, למשל על כל יציאה לקופת חולים, היית צריך להיות בבידוד של שבועיים. זו החלטה קיצונית והדיירים לא הלכו בגלל זה לבית חולים לבדיקות.

זיוה מדגישה שכל ההחלטות התקבלו באופן חד-צדדי, ללא התייעצות עם הדיירים או עם נציגיהם בוועד. הסיוע הגיע מחוץ למסגרת: "היתה צעקה גדולה מצד ארגון הדיור המוגן: באיזו רשות סוגרים אותנו? אנחנו אנשים עצמאיים! היו גם כאלה שפשוט עזבו, הלכו למשפחות שלהם ולא חזרו". ביקורתה של זיוה על מעשי ההנהלה ועל רמת הטיפול המקצועי היא אכן קשה.

שתי חברות ועד ממסגרות שונות טענו שהעניין העיקרי של חברי ההנהלה של המוסדות הוא לעמוד בדרישות הממשלה ומפקחיה ולהקפיד על החוקים והתקנות, בעיקר של משרד הבריאות. טובת הדיירים והיענות לצורכיהם לא זכו להתייחסות מכבדת. הביקורת על רמת הניהול של בתי האבות ועל ההתנהלות הכוחנית מול הדיירים נשמעת גם מדברי יורי, לשעבר עובד סוציאלי בכיר בבית אבות:

המטרה העיקרית של ההנהלות היא שיהיה "שקט תעשייתי": יש הרבה "הפרד ומשול" מצד ההנהלות מול הדיירים, כאשר מה שמדאיג אותם בעיקר זה שלא יתגלו מצבים של פיקוח נפש. בתקופת הקורונה חלה הרעה ברמת האוטונומיה של הדיירים, והתגברו ההתנהגויות הפטרנליסטיות כלפיהם. התחושה הכללית של הדיירים היתה של כליאה ב"כלוב זהב", בו נשללו זכויות מהדיירים.

בביקור של אחד החוקרים במסגרת של דיור מוגן במרכז הארץ הוא חווה את מידת השליטה של ההנהלה במסגרת. הוא נעצר על ידי שומר בשער הכניסה עד לבואה של העובדת הסוציאלית הבכירה, וכך היא הסבירה לו את נוהל הפיקוח על המבקשים להיכנס למוסד:

בגלל זה קוראים לנו דיור מוגן. אנו מגינים על הדיירים שלנו. אתה לא יכול להסתובב אצלנו בבניין באופן חופשי. אין כניסה ללא אישור ההנהלה... תשאיר לי פרטים ואבדוק מול ההנהלה. ההנהלה שלנו אכן מגינה ודואגת לדיירים. למשל: בסגר הראשון, דאגנו לסגור חלק מחוף הים מול הבניין שלנו ואפשרנו לדיירים לצאת למספר שעות לטיילת ולחוף.

בשיחה עם יו"ר עמותת דיירי הדיור המוגן⁶ היא הבהירה כי "הדיירים הם בעלי הדירות והם חופשיים לארח את מי שהם רוצים ומתי שהם רוצים". אך בימי הקורונה התברר שהחופש של הדיירים קיים בעיקר ברמה ההצהרתית. אחת הפעילויות המרכזיות של היו"ר בתקופת הקורונה היתה, לדבריה, "ליצור בידול בין היחס לדיירי הדיור המוגן לבין דיירי בתי האבות, כי השיתו עלינו את כל הכללים ואת כל החוקים כמו על בתי אבות. היינו צריכים להזכיר להנהלה שאנחנו אנשים עצמאיים, ודיננו כדין כל זקן בקהילה". כלומר, יותר מאשר הגבלות התנועה הטרידה את היו"ר העובדה שהדיירים בדיור המוגן מקבלים יחס דומה לזה הניתן לדיירי בתי אבות. קבוצת השוואה מבחינתה היא המבוגרים בקהילה.

6 עמותת דיירי הדיור המוגן. ראו [חוק דיור מוגן](#), סעיף 35.

הטעיה והשתקה: ערעור מעמדם של הוועדים בדיוור המוגן

מדברי המרואיינים במסגרות השונות מתברר כי מערכות היחסים בין ההנהלות של מסגרות הדיוור המוגן לבין ועדי הדיירים ומשפחות הדיירים הן שבריריות, ולעיתים רוויות מתחים. נראה כי לא בכל המסגרות קיימים ועדי דיירים. מדברים של אחת המנהלות בדיוור המוגן לחוקר עלתה בבירור השליטה בוועד: "אצלנו, רק בדיוור המוגן יש ועד דיירים והם נשמעים להנחיות שלנו", היא אמרה בגאווה. נראה שלדיירי בתי האבות אין יכולת להשפיע באמצעות ועדים. אחת הדיירות בבית אבות התרעמה:

לא מאפשרים לנו לארגן ועד דיירים. יש לחצים מלמעלה נגד התארגנות של דיירים. לא מאפשרים לנו להתלונן. גם המפקחים של משרד הרווחה לא מאפשרים לנו להרים את הראש. יש אצלם פחד שנדרוש דברים שלא ירצו לתת, כי הדרגים הגבוהים מתנגדים.

נראה כי בדומה למסגרות רבות אחרות, ועדי דיירים נתפסים כאיום על הנהלת המוסדות וגם על משרד הרווחה (כשמדובר במסגרות הממשלתיות).

באחת המסגרות החריפה ההנהלה את מגבלות התנועה במרחב של המוסד ואת השימוש בשירותים דוגמת הספרייה, או שירותי פדיוקוריסטית, וזאת בתגובה לדרישת ועד הדיירים ליתר שיתוף. דוד, יו"ר הוועד בדיוור מוגן במרכז הארץ, שביקש לנהל עם ההנהלה משא ומתן על דירות הדיירים, סיפר כי חברי הוועד לא הורשו להשתתף – ולו במעמד של משקיפים – בישיבות ההנהלה עם נציגי משרד הבריאות או משרד הרווחה. "לא רציתי ללכת בכוח ולא רציתי להכפיש את הבוסים שלנו, אז ויתרתי". בעימותים עם ההנהלות ועם נציגי משרדי הממשלה הייתה אפוא ידם של נציגי הדיירים על התחוננה.

הביקורת של נציגי הדיירים על הנהלת המוסדות היא חריפה. יש בה אף האשמה בחישוב ציני של מותם המתקרב של הדיירים. אומר אחד מהם:

חברי ההנהלה שלנו הם אנשים צעירים, בני ארבעים-חמישים. הם קובעים את המדיניות כלפינו, בלי להאזין לצרכים ולדרישות שלנו או של בני המשפחה שלנו. הם טוענים שהם יודעים הכי טוב מה טוב בשבילנו... אבל הם לא מתחשבים בעובדה שאנו הלקוחות המשלמים. הם מתנהלים כאילו בעוד דקה בין כה נמות.

אמירה נוקבת של אילנה, יו"ר ועד באזור המרכז, מחדדת את העניין הכלכלי של הבעלויות במות הדיירים. כך היא טוענת: "לבעלי הדיוור המוגן יש אינטרס להביא דיירים מבוגרים ככל האפשר, בהנחה שהם ימותו מהר ואז אפשר יהיה למכור עוד פעם את הדירה, בציפייה שהדירה שמתפנה תוצע במחיר גבוה יותר". אמירות מסוג זה של דיירים ושל נציגיהם קיבלו משמעות מיוחדת בתקופת הקורונה, כאשר מספר המתים מהמגפה בקרב דיירי המסגרות לאוכלוסייה המבוגרת היה גבוה מאוד ביחס לאוכלוסייה הכללית.

הביקורת המופנית כלפי ההנהלות משקפת תחושה של הולכת שולל, כפי שעולה מדבריה של יפה, יושבת ראש ועד בדיוור מוגן. כך טענה בפני ההנהלה:

אתם צריכים להתחיל לשנות את היחס שלכם כלפינו. אנחנו לקוחות שמשלמים הרבה בשביל השירות הזה. אף אחד לא עושה לנו טובה. אם יש לנו תלונה, מגיע לנו שירות. שלא יגידו לי: "לא מוצא חן בעיניך, תעזבי". בעיניי זה אחד הביטויים הקשים של הגילנות. אני מרגישה שרימו אותי, שאני במלכוד, כי אני כבר לא יכולה לצאת מפה.

שאיפתן של ההנהלות להשיג שליטה בדיירי הדיוור המוגן קשורה, לטענת אילנה, לחשש מביקורת, ובמיוחד מביקורת שתתפרסם "בחוף":

המנהלים ובעלי הדיוור המוגן כל הזמן פוחדים שהדיירים יפתחו את הפה ויכבסו את הכביסה המלוכלכת בחוף. הם מטאטאים הכל מתחת לשטיח, להראות שהכל מבריק... וכמובן, אין כל התייעצות איתנו... אין שום בעיה בזה שהם רוצים להגן על הדיירים בתקופת הקורונה. השאלה איך עושים זאת בשיתוף ובמידתיות.

ביקורת נוספת על היחס הפוגע של ההנהלות משמיעה רינה, יו"ר ועד אחר. לדבריה, הדיירים מואשמים בגנבות המתרחשות במוסד, ובתקופת הקורונה, שהחמירה את תופעת הגנבות, התרחבה גם האשמת הקורבן. היא מספרת: "מאז פרוץ הקורונה התרחבו תופעות הגנבה מדירות הדיירים, כי אסור היה לנו להישאר בחדר כשהמנקה אצלנו, על מנת למנוע הידבקות. גם לאנשי הביטחון יש מפתח לחדרים שלנו. תגובת ההנהלה הן תמיד פוגעניות: 'את לא זוכרת'".

תחושות הניצול והזלזול החמירו בתקופת הקורונה. כך משתמע הדבר מדברי יו"ר ועד בדיוור מוגן במרכז הארץ:

בעקבות הקורונה היו כמובן קיצוצים גדולים. פעילויות תרבות וספורט רבות הופסקו. אנחנו ממשיכים לשלם דמי אחזקה במלואם, בשעה שקיצצו לנו בכל השירותים. מגיע לנו כסף בחזרה. היום, לאט, לאט, מחזירים את הכל לשגרה, אבל אני רואה שגם בחזרה הזאת מנסים "לעגל פינות"... זה מה שאני קוראת "שיטת מצליח". התקווה שלהם היא שהזקנים לא ירגישו. ואם הם ירגישו, הם יפחדו לפתוח את הפה, כי יש גם הפחדות. בהרבה מובנים אנחנו בחזקת קהל שבו. יש state of mind שאנחנו חוזרים לתקופת הילדות והגננת אומרת לנו: "נו, נו, נו".

נראה גם כי ההנהלה עשויה להעביר לחברי הוועד תפקידים, למשל ארגון הרצאות, וכך לחסוך בהוצאות. חבר ועד שרואיין הצביע על חוסר הגינות בניהול המסגרות, ועל גיוס חברים "להיות משת"פים של ההנהלה!"

יו"רים של ועדים בדיוור מוגן מודעים למלכוד הכרוך בחיי נוחות יקרים המשרתים עשיית רווחים. לדברי אחת מהם:

בעלי הדיור המוגן השכילו מחד גיסא ליצור מסגרות מאוד מפנקות, שנותנות מענה להרבה מאוד צרכים של האדם המבוגר, אך מאידך גיסא יש הרבה מצבים שבהם הם מנצלים את העובדה שהקהל שלהם מזדקן ומבחינה זו הוא קהל שבוי. ברגע שהדייר שם את הפיקדון וחי בדירתו שנתיים-שלוש, כבר מאוד קשה לעזוב... מצד שני, לצד מגוון השירותים הקיימים, יש גם ניסיונות מצד ההנהלה להגדיל רווחים. לא מתייחסים אלינו כמו אל לקוח. אם הייתי קונה מוצר והייתי מתלוננת שהוא פגום, היו מחליפים לי, או מפצים אותי. פה לא. צריך להבין שרוב הדיירים כאן הם אנשים עצמאיים ויש להתייחס אליהם בכבוד, לשתף אותם, ולא להנחית עליהם החלטות. אבל, אי אפשר להתעלם גם מהצדדים החיוביים של המסגרות החוץ-ביתיות. יש לנו תמיד חברה; הרצאות, בריכה; יש הגנה מפריצות לבתים. יש לחצני מצוקה בדירה והיענות מהירה של אחות ו/או רופא הבית במידת הצורך.

הדיירים מצפים אפוא ליחס מיוחד המכיר בעצמאותם, ובד בבד מכירים תודה על יתרונותיה של המסגרת. כאמור, ייתכן שתחושות החרדה שליוו את הסגר עם פרוץ המגפה חידדו את ביטויי הכעס והעלו לפני השטח את הביקורת על יחסן הנצלני והציני של הנהלות המסגרות כלפי האוכלוסייה המבוגרת.

הפליה וגילנות בחברה הערבית

גרונטולוג החוקר את החברה הערבית טען בריאיון כי בתקופת הקורונה החריפה ההפליה כלפי מבוגרים בחברה הערבית. עיקר הסיוע שסופק להם בתחילת המשבר הגיע מעמותות. הטיפול הרפואי היה כושל, ונראה שהפונים למרפאות זכו להתעלמות או ליחס מזלזל. לעיתים, אם תודרכו שלא להגיע לבתי חולים, מצבם החמיר. פגיעה מיוחדת במבוגרים מוסלמים היתה, לדבריו, בהקשר הדתי. לטענתו, המתים נקברו ללא הטקס הדתי המקובל של רחצת הגוף והקמת סוכת אבלים. מצב זה גרם למתח ודיכאון בקרב הקשישים.

אלמנות מבוגרות החיות בקהילה: עצמאיות וביקורתיות

למחקר רואיינו ארבע נשים החיות סמוך לבניהן ביישובים ערביים בצפון הארץ: פאטמה ש' (82), פאטמה מ' (84), אמנה (83) וחי'דיגה (76). הנשים הללו מתגוררות בגפן, שלוש מהן בדירות השוכנות מתחת לדירת בן, ואחת (חי'דיגה) בדירה הסמוכה לבית משפחת הבן. על התמיהה שעלתה בריאיון על כך שהנשים אינן מתגוררות בדירת הבן או הבת, הסבירה פאטמה ש': "אני קמה להתפלל בבוקר, לא רוצה להפריע להם... ברור שהבן שלי רוצה להיות איתי אבל ייתכן שזה מפריע לאשתו... נכון?" גם פאטמה מ' התייחסה לעניין זה ואמרה:

בהתחלה גרתי בדירה עם בני הצעיר הנשוי, אבל לאחר שנפטר בני השני שיפצתי את הדירה הזו [שבה היא מתגוררת כיום] ומאז אני גרה לבד, אוכלת ושותה לבד. לפעמים באים לבקר אותי ולפעמים לא. מי שאוהב אותי בא ומי שלא אוהב אותי לא בא.

המרואיינות אינן רוצות להיות לנטל על ילדיהן, וסבורות שחיים משותפים עם משפחת הבן תגרום לבעיות ביחסים בין בני הזוג. הן גאות בעצמאותן, ובמיוחד בכך שאינן זקוקות לעזרה מכלותיהן. כך, למשל, אמרה פאטמה ש': "אני גרה לבד, ישנה ומתעוררת לבד... אף אחד לא מזיז עבורי אפילו את המאפרה". עם זאת, מדבריה אלה ומדברים שאמרה במהלך השיחה משתמעת ביקורת כלפי בני המשפחה, הממעיטים לבקר אצלה.

כל המרואיינות המתגוררות בקהילה ביטאו במפורש את חשיבות הקרבה לבני משפחתן. הביקורים שלהם והקשר הרציף איתם עזרו להן להתמודד, במיוחד מבחינה נפשית, עם קשיי הסגר. במהלך הראיונות חזר על עצמו המשפט "לולא המשפחה לא הייתי שורדת". חדיג'ה סובלת משיתוק ברגל וממעיטה לצאת מהבית. מדבריה משתמעות התרומה הרבה שיש לנוכחות בני המשפחה, לצד תחושות הפגיעות והבדידות בתקופת הקורונה:

אני אישה שחיה לבדה עם מטפלת. והמטפלת יודעת קצת ערבית. כל היום אני יושבת בגלל המוגבלות על הכורסה מול החלון. אני חיה בזכות הבנים והנכדים... הקורונה גרמה לכך שהנשימה נעצרה משום שאין ביקורים, חיבוקים ונשיקות לקטנים כרגיל. לפני הקורונה הייתי יוצאת מדי פעם לבנים, מבלה חלק מן היום אצלם ואוכלת. בתקופת הקורונה היו מביאים לי את האוכל והולכים, וגם כשנשארים, לא היו נשארים לזמן רב. הרגשתי בחלק מן הזמן כאילו שאני בבית אבות.

על אף הדברים החמים של חדיג'ה על המסירות של בניה, עולה מהם גם צער על כך שהם "לא היו נשארים זמן רב", וגם כאב בתחושה שהיא נמצאת "בבית אבות".

פאטמה מ' מתגוררת בדירה לבדה בקומת קרקע, מתחת לדירת בנה הבכור. במהלך הקורונה בני המשפחה ביקרו אותה, ובנה הצעיר, הנשוי, סייע לה במיוחד. במהלך הראיון עימה הגיע אליה פעמיים נכדה בן ה-12, ושאל לשלומה. פאטמה מדגישה את חשיבות המשפחה, ובמיוחד את הקשר לבנה, שהוא הכי קרוב אליה:

אילולי חייר בני... נשבעת לך.... לא היה כל הזמן בא ושואל עליי הייתי מתה [בוכה]... כל יום ראשון מגיעה בתי רומאנה... יש לבנה חופש ואז הוא מביא אותה אליי... רק שניים גוזמים לי את הציפורניים, בני חייר ובתי רומאנה... בתי תגריד גרה בחיפה והיא גרושה ויש לה בת חולה [שוב בוכה].

כל המרואיינות מייחסות חשיבות גדולה למגע הפיזי בינן לבין בני משפחתן בזמן הביקורים, וחשות בקושי הרגשי שנגרם מכך שהחיבוקים "הופסקו לחלוטין עד היום".

המרואיינות אינן מבטאות כעס כלפי בני ובנות המשפחה, אך הן מותחות ביקורת חריפה על השלטון המקומי, ובעיקר על גורמי הרווחה וקופות החולים. למרואיינות הייתה ציפייה ששירותי הרווחה ידאגו להן יותר, ישמרו איתן על קשר ויבקרו אותן בביתהן. חדיג'ה מתלוננת: "אף אחד חוץ מהמשפחה לא התקשר. לא שאלו לשלומי לא במועצה ולא בשירותים חברתיים ולא בעמותות". ביקורת חריפה במיוחד מופנית כלפי הפוליטיקאים

ומנהיגי היישוב, כפי שמשמע מדברי פאטמה מ': "במהלך תקופת הקורונה... קיבלתי רק שתי שיחות מהמוסדות... ראש המועצה אחראי על היישוב והיה צריך לבקר ולשאול לשלומי". נראה כי הציפייה שראש המועצה יתקשר נובעת ממנהגם של מועמדים בתקופת בחירות לבקר מבוגרים ולהצטלם עימם. הכעס על המחלקה לשירותים חברתיים הוא רב במיוחד. פאטמה אף מבקשת מהמראיין שיעביר לעובדי המחלקה את הביקורת: "תגידי להם מה אתם עושים שם כדי לקבל משכורות? תתחשבו ותדאגו גם למבוגרים!"

הנשים מפנות את חיצו הביקורת גם אל קופות החולים ביישוביהן. פאטמה ש', למשל, לא קיבלה את החיסון בשל הקושי הפיזי להגיע למשרדי קופת החולים. היא מציינת כי התקשרו אליה פעם אחת מהקופה והודיעו לה להגיע לקבל את החיסון, אך לא הציעו לה פתרונות חלופיים לקבלת החיסון. המראיין יצרה קשר עם קופת החולים, ונאמר לה כי אם פטמה תגיע במכונית לחצר הקופה היא תוכל לקבל את החיסון בתוך הרכב. נראה אפוא שלא נעשה מאמץ לוודא שהמבוגרים אכן חוסנו, וכי לא היתה התחשבות בצרכים המיוחדים שלהם. לפיכך, חלק מהמבוגרים לא חוסנו משום שאי אפשר היה לחסנם בביתם, ולא משום שסירבו להתחסן.

ביקורת על התמודדות הרשויות והנהלות המוסדות עם הקורונה

חרף העובדה שהאוכלוסייה המבוגרת, ובמיוחד זו המרוכזת במסגרות חוץ-ביתיות, הוגדרה על ידי הרשויות והתקשורת כ"אוכלוסייה בסיכון", משרדי הממשלה לא מיהרו לספק את המענים הנחוצים לטיפול בה. נראה כי הדברים היו חמורים במיוחד במסגרות וביישובים הערביים. מנהל בית אבות ביישוב ערבי ציין: "תקופה ארוכה היה בלגן. משרד הבריאות פרסם הנחיות, לעיתים סותרות. לקח זמן עד שגובש מתווה מגן אבות ואימהות והתחילו לערוך בדיקות שבועיות". מטפלת פארא-רפואית בבית אבות דיווחה: "הייתי פונה למשרד הבריאות ואף פעם לא הייתי מקבלת תשובות חד-משמעיות. הייתי עושה ניסוי וטעייה וסמכתי על שיקול הדעת שלי".

מנהל בית האבות והמטפלת כיוונו את עיקר הביקורת למשרדי הממשלה, והציגו את עצמם כמי שניהלו את הדברים על הצד הטוב ביותר. לעומתם, מטפל בבית אבות, וכן הדיירים שם, ביקרו את ההתנהלות במוסד: היעדר תשתית מתאימה לתקשורת בין הדיירים והמשפחות, מחסור בכוח אדם, ועיכוב ניכר בביצוע בדיקות בקרב הדיירים והצוותים. המטפל אף תיאר פגיעה נפשית עמוקה בדיירי בית האבות:

יש דיירת כששמעה על נושא הקורונה נלחצה מאוד, עלה אצלה החוס, לא רצתה לעשות כלום, שמה את הכיסא ליד הדלת של החדר וכל הזמן ישבה שם והמתינה למשפחה שיגיעו לאסוף אותה... היתה צועקת שלא ייגעו בה... לא אכלה ולא שתתה ולא השתתפה בפעילויות של הדיירים.

מדברי המטפל משתמע כי דאגתן של הנהלות בתי האבות התמקדה בשיקולים עסקיים ורווחיים יותר מאשר בשמירה על זכויות הדיירים:

הבעלים של בית האבות לפני תקופת הקורונה היה מגיע פעם בשבוע או פעם בשבועיים... לאחר התפרצות נגיף הקורונה הוא היה מגיע כמעט כל יום ולעיתים נשאר כל היום. הוא מאוד חשש שיהיו מקרי קורונה ולא רק בגלל הפחד שלו שימותו, אלא פחד שישגרו את בית האבות או שיפיצו עליו שמועות וכתבות. אם הוא היה רואה עובד בלי מסכה הוא היה צועק ומציין כי זה יפגע בבית האבות ויביא לסגירתו ויפגע בפרנסה שלו. הדגש לא היה על חיי ובריאות הדיירים אלא על החשש שייגרם נזק כספי.

מקומן של הדת והאמונה בתקופת הקורונה

התיוג הגילני בתקשורת בתקופה הראשונה של המגפה קישר את המחלה באופן בולט למבוגרים. מהראיונות עם מבוגרים בחברה הערבית התברר כי הדבר גרם לחרדות, להתעצמות אי-הוודאות ולחוסר אונים בקרבם. בהתייחסה לשאלת החרדה השיבה פאטמה ש': "פחדתי רק פעם אחת משום שסיפרו לי שרק המבוגרים מתים מהמחלה". ההתמודדות עם הקשיים הרגשיים היתה כרוכה במאמץ להדחיק את הפחד ולוותר בפנייה לדת, לתפילות, לקריאה בקוראן ולצפייה בתוכניות דת. מהראיונות עלה מקומן המרכזי של הדת והאמונה בחיי המבוגרים בתקופת הקורונה. המרואיינים בקהילה ובבית האבות שבו והדגישו את האמונה באלוהים כגורם שסייע להם להתמודד עם הקורונה. כך למשל השיב סלמאן, דייר בבית האבות, על השאלה לשלומו: "אני בסדר, אלחמדוללה. הכל בזכות אלוהים. אני חי, ובריא בזכות אלוהים". בהמשך הוא ציין: "הסבירו לנו שיש נגיף ושמו קורונה, וזה עלול להגיע לישראל. אני לא ייחסתי לזה חשיבות. כי אלוהים שומר עלינו מלמעלה, מה קורונה? שאני אפחד מקורונה?" הוא הסביר את כוחה של האמונה, "[ש]עוזרת לאדם להתמודד. אלוהים שומר עלינו כל הזמן. אני לא מפחד מקורונה, וגם לפני כן לא פחדתי. אז אמרו שיש קורונה, אז מה? מה יקרה? זה לא כל כך השפיע עליי".

כאשר פאטמה מ' התבקשה להסביר את העובדה "[ש]יש קשישים שפחדו ויש כאלה שבכלל לא פחדו", ענתה: "ההסבר שלי הוא אמונה באלוהים. לב חזק". על השאלה "לב חזק או אמונה באלוהים?" ענתה: "מאיפה הלב החזק, ומי נותן לו כוח? אלוהים". כשהמראיין התעקש ושאל: "אז מי שמאמין באלוהים לא מפחד?" פאטמה מ' השיבה: "כן, מי שמאמין באלוהים לא מפחד, ומי שלא מאמין מפחד". גם פאטמה ש' הזכירה את אלוהים כמעט בכל תשובה לשאלות שהופנו אליה. היא הסבירה שלאנשים המאמינים באלוהים קל יותר להתמודד עם המחלה. על השאלה אם לאלה שאינם מאמינים קשה יותר להתמודד, השיבה: "אם היו מאמינים, היו אומרים שהמחלה מאלוהים, והשיתוק מאלוהים, והעיוורון מאלוהים... מי שלא מאמין אין לו מצפון ואין לו לב".

כל המרואיינות המתגוררות בקהילה סיפרו כי בתקופת המגפה הן התפללו הרבה, וגם צפו הרבה בתוכניות דת בטלוויזיה. לדבריהן, הדבר עזר להם במידה רבה. אמנה אמרה:

הכל מאלוהים, מה זה בידוד, במהלך הבידוד סיימתי לקרוא את הקוראן 45 פעמים. אין מצב שאני אנטוש לרגע את הקוראן. כל לילה אני מתעוררת בשעה שתיים וחצי לפנות בוקר. אני מתפללת 12 פעמים, קוראת לאחר מכן בקוראן, מתפללת לאלוהים, וגם מתפללת עבור האנשים... כן. לא פחדתי. סמכתי על אלוהים ועל התפילות שאני עושה".

המרואיינות שבו והדגישו כי הן הקשיבו להנחייתו של השייח' ושמעו לעצותיו. פאטמה ש' ציינה במהלך הריאיון שלוש פעמים שפעלה לפי דברי השייח' בהקשרים שונים. גם אמנה הזכירה את דבריו של שייח' שציטט בטלוויזיה את הנביא מוחמד בהקשר של הישמרות ממחלות:

הנביא שלנו מוחמד כאשר נכנס למדינה והיגר למכה, ומצא את מחלת הטאעון [דבר] הוא ביקש שלא יצאו ולא ייכנסו למדינה... בתקופת הנביא מוחמד פגשו אישה זקנה ששרדה את מחלת הטאעון ושאלו אותה איך שרדת? אמרה להם, אני נסמכת על אלוהים ואוכלת שום ובצל ביום ובלילה.

גם חדיג'ה התייחסה לדת ולאמונה במהלך הריאיון עימה והסבירה:

אני מאמינה באלוהים ומתפללת חמש פעמים ביום. אני מפחדת רק מאלוהים. צריך להבין שזו מחלה חדשה שלא היתה קודם, אבל היא נמצאת ברצון האל, התפקיד שלנו לשמור על הכללים ולהיזהר כמו שעשיתי, אבל גם אני נוהרת, שלא אידבק. מי שמאמין באלוהים לא מפחד, כי אצלנו בדת יש גזרה משמיים שצריך לקבל.

מדברי המרואיינות משתמע כי לאמונה הדתית היה חלק חשוב בהתמודדות עם הפחדים שליוו את התפשטות הקורונה. נראה כי לצד העידוד להתחסן, אנשי הדת מילאו תפקיד נכבד בתמיכה הנפשית במבוגרים בתקופת הקורונה.

דיון

המחקר התמקד ביחס הגילני כלפי אנשים מבוגרים בתקופת הקורונה. הוא התבסס על ראיונות עם אנשים בני 75 ומעלה, המתגוררים בביתם או מחוץ לביתם, וכן עם עובדים מתחומי הטיפול והניהול. בקרב האוכלוסייה המבוגרת בישראל, הפער בין שיעורם של המתגוררים בדיור בקהילה לבין שיעורם של המתגוררים במסגרות חוץ-ביתיות הוא גדול מאוד (כ-96% לעומת 4%), אך ההתייחסות לשני סוגי המגורים האלה במחקר ובתקשורת

הוא הפוך: רוב ההתייחסות מופנית בעיקר לדיור החוץ-ביתי, ורק מיעוטה מוקדש לאוכלוסייה המתגוררת בביתה.

נראה כי ההתייחסות העיקרית במחקר ובתקשורת ל"זקנים" ול"זיקנה" היא להיבטים של מצוקה, שבריריות, פגיעות, קורבנות וכדומה. הדגשת הקשיים והמצוקות תורמת לקיבוע ולחיזוק הדימוי המטריד והמאיים של הגילאים המתקדמים. היא מבנה תפיסה מהותנית של ה"זיקנה" ושל כלל ה"זקנים" כקטגוריה אנושית נפרדת ומיוחדת, ובמשתמע – חלשה ופגיעה. התובנה העולה מהדיון בראיונות מערערת על הגישה הפטרונית-חומלת כלפי האוכלוסייה המבוגרת, ומציעה הסתכלות מנרמלת על ה"זיקנה" ועל "נשאייה" (חזן, 1984).

ההתרחשויות בתקופת הקורונה הבהירו שלמקום המגורים של המבוגרים יש השפעה על היבטים של מימוש זכויות האדם, מילוי צרכי הבסיסיים, ואפילו סיכויי לחיות. אומנם מסגרות הדיור המוגן משרתות אוכלוסיות מבוססות יחסית ומעניקות מגוון שירותים ורמת חיים גבוהה, אך בתקופת הקורונה התברר כי אפשר למנוע מהדיירים את חופש התנועה שלהם ואת הקשר שלהם עם משפחותיהם "בחוץ". עובדה זו מחדדת את פוטנציאל הפגיעה שיש במסגרות נפרדות מהחברה הכללית, אשר מיועדות לקבוצות מתויגות גיל. הפגיעה בדיירי המוסדות החוץ-ביתיים עם התפרצות הקורונה היתה התוצאה הבולטת ביותר של סגירתם.

במחקר נבחנה השפעתה של תקופת הקורונה על מצבם של המבוגרים בחברה היהודית ובחברה הערבית בנפרד. זאת מפני שבחברה הערבית מבוגרים רבים חיים עם בני משפחתם או בסמוך אליהם, ומפני שבחברה זו קיימות רק מסגרות ספורות של דיור מוגן למבוגרים.

נראה כי תפיסה מוקדמת של החוקרים באשר לעדיפות המגורים בקהילה על פני המגורים במוסדות מחוץ לה, גם כאלו המעטירים שפע של שירותים ופעילויות, השפיעה על כיווני הניתוח במחקר. מניתוח הראיונות עם מבוגרים, בכל סוגי המגורים, בקרב שתי האוכלוסיות – היהודית והערבית כאחת – עלה כי תחושת הבידוד היתה חריפה במיוחד במסגרות המוסדיות, החוץ-ביתיות. לעיתים קרובות הן תוארו כמוסד "סגור" ואף כ"בית כלא". תיאורים אלו מתחדדים בדברים שנשמעו בעניין ההתעלמות מ"קולם" של דיירי המוסדות ונציגיהם, ואף השתקתם. ההתייחסות של ההנהלות לטענותיהם מעוררת את הרושם שמדובר במוסדות שגופמן כינה "מוסדות כוללניים" (גופמן, 1991). בדומה למוסדות כוללניים, גם במסגרות חוץ-ביתיות מובנים ומתוחזקים החיץ והמרחק בין חוסים/דיירים לבין הנהלה ואנשי צוות, בעזרת אמצעים שונים והתנהלות יום-יומית; נכפית בהם שגרה המאפשרת שליטה בלתי מופרעת בחיים במוסד ובדייריו; ונעשה בהם שימוש באמצעי הסחה המייצרים תחושת שותפות והתנהלות עצמאית של הדיירים.

עם זאת, ניתוח הראיונות מבהיר כי היחס הגילני נקט גם כלפי מבוגרים המתגוררים בביתם. יחס זה מתגלה בהגבלת חופש התנועה שלהם על ידי הילדים, ובמניעת זכותם לקבל החלטות על גורלם.

היבט נוסף שעלה במחקר הוא החמקמקות של היחס הגילני. הגילנות הסמויה אינה מדוברת. היא מועברת בעיקר בהתנהגות חומלת או צדקנית, מקטינה במשתמע ולעיתים מזלזלת. היא קשורה לפחד ולחרדה מפני הקרבה ל"נשאי המוות" מחד גיסא, ולדאגה להם מאידך גיסא. היחס הגילני הסמוי כרוך בהתעלמות, שלא במתכוון, מדברי המבוגר, ובהשתקתו בפועל. בגילנות מסוג זה האדם המבוגר שקוף, כאילו אינו נוכח. נראה כי זוהי הגילנות העמוקה והפוגענית ביותר. היא אינה מפורשת אך היא נוכחת, ומייצרת התנהגות המקטינה את המבוגרים ומקבעת את דימויים כ"נוזקים", חסרי דעת ולא רלוונטיים.

ההתמקדות ב"גילנות בתקופת הקורונה", ייצרה הזדמנות לבחינת סוגיות הקשורות לנושא זה, בעיקר בשל ההקצנה בהבחנות הגילאיות-סטראוטיפיות בשיח הציבורי ובמחקר באותה תקופה.

מגבלות המחקר

מאחר שההבדלים החברתיים-כלכליים בין המרואיינים היהודים למרואיינים הערבים הם משמעותיים, יש להניח שהיתה לכך השפעה על התובנות שעלו בנייתוח הראיונות. גם בקרב המרואיינים בשתי הקבוצות היו הבדלים: חלקם מתגוררים בביתם ואחרים במסגרת חוץ-ביתית, לכמה מהם יש מטפלת ולאחרים אין. לכן רמת ההכללה מוגבלת בהכרח. זאת ועוד, הראיונות של החוקרת עם מרואיינים יהודים היו בהמשך להיכרות אישית, ואפשר שכיווני הניתוח הושפעו מכך.

מקורות

- גולנדר, ח' (1995). לחיות על קו הקץ: עולמם של קשישים במחלקה סיעודית. מאגנס.
- גופמן, א' (1991). המאפיינים של מוסדות כוללניים. בתוך ד' רוט הלר ונ' נוה (עורכים), היחיד והסדר החברתי (עמ' 230–262). עם עובד.
- גמליאל, ט' (2000). זיקנה עם זיק בעיניים: מחקר אנתרופולוגי במוסד לדיור מוגן. דיונון.
- דורון, י' (עורך) (2013). גילנות בחברה הישראלית: הבניה חברתית של הזקנה בישראל. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

- דורון, י' וליטמן, א' (2004), דיור תומך לזקנים בישראל: שליטת השוק או פיקוח ממשלתי? **חברה ורווחה, כד(3)**, 317–340.
- הרצוג, א' ולב, א' (2018). הגיל בעיני המתבונן: גילנות במכוני כושר. **גרונטולוגיה וגריאטריה, 1(1)**, 11–35.
- וורגפס, נ' (2020, 14 בספטמבר). יאללה, תסגרו את הזקנים עד סוף החורף. **הארץ**.
- וורגפס, נ' (2021, 26 במרץ). אוהבים אתכם, עופו לנו מהעיניים. **הארץ**.
- חזן, ח' (1984). **הזיקנה כתופעה חברתית**. משרד הביטחון, אוניברסיטה משודרת.
- חזן, ח' (1998). הסתגלות ושליטה בבית-אבות. בתוך א' אבוהב, א' הרצוג, ה' גולדברג וע' מרקס (עורכים), **ישראל: אנתרופולוגיה מקומית** (עמ' 157–170). צ'ריקובר.
- חזן, ח' (2005). בפתח הספר. בתוך ט' גמליאל, **סוף הסיפור: משמעות, זהות, זקנה** (עמ' 7–10). אוניברסיטת תל-אביב.
- חזן, ח' (2013). שבחי הגילנות: על שורשיו וענפיו של שיח פורח. בתוך י' דורון (עורך), **גילנות בחברה הישראלית: הבניה חברתית של הזקנה בישראל** (עמ' 52–66). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קורן, ח' (2013). גילנות מהי? הבניית המושג והגדרתו. בתוך י' דורון (עורך), **גילנות בחברה הישראלית: הבניה חברתית של הזקנה בישראל** (עמ' 28–51). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- קטן, י' (1991). **דיירים משפיעים במוסדות לזקנים באמצעות השתתפות פעילה**. אשל – האגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן.
- שנתון סטטיסטי (2021). **יום האזרח הוותיק הבין-לאומי 2021: מבחר נתונים על אזרחי ישראל הוותיקים בני 65 ומעלה** (הודעה לתקשורת).
- Angus, J., & Reeve, P. (2006). Ageism: A threat to "aging well" in the 21st century. *Journal of Applied Gerontology, 25*(2), 137–152. <https://doi.org/10.1177/0733464805285745>
- Boelsma, F., Baur, V. E., Woelders, S., & Abma, T. A. (2014). "Small" things matter: Residents' involvement in practice improvements in long-term care facilities. *Journal of Aging Studies, 31*, 45–53.
- Butler, R. N. (1969). Age-Isms: Another form of bigotry. *The Gerontologist, 9*(4), 243–246. https://doi.org/10.1093/geront/9.4_Part_1.243
- Butler, R. N. (1995). Ageism. In G. L. Maddox (Ed.), *The Encyclopedia of aging*.
- Connelly, M. F., & Clandinin, J. D. (2006). Narrative inquiry: A methodology for studying lived experience. *Research Studies in Music Education, 27*(1), 44–54. <https://doi.org/10.1177/1321103X060270010301>

- Gubrium, J. F., & Holstein, J. A. (1999). At the border of narrative and ethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, 28(5), 561–573.
<https://doi.org/10.1177/089124199129023550>
- Hazan, H. (1980). *The limbo people: A study of the constitution of the time universe among the aged*. Routledge & Kegan Paul.
- Josselson, R., & Lieblich, A. (2001). Narrative research and humanism. In K. J. Schneider, J. F. T. Bugenthal, & J. J. Pierson (Eds.), *The handbook of humanistic psychology* (pp. 275–289). Sage.
- Leedahl, S. N., Sellon, A. M., & Gallopyn, N. (2017). Factors predicting civic engagement among older adult nursing home residents. *Activities, Adaptation & Aging*, 41(3), 197–219.
<https://doi.org/10.1080/01924788.2017.1310581>
- McKinley, K., & Adler, G. (2006). Quality of life in nursing homes: Involving elders in policy making for their own care and life satisfaction. *The Social Policy Journal*, 4(3–4), 37–51. https://doi.org/10.1300/J185v04n03_03
- Macnicol, J. (2005). Analyzing ageism and age discrimination. In *Age discrimination: An historical and contemporary analysis* (pp. 3–47). Cambridge University Press.
- Tulle, E. (2008). Embodying ageing. In *Ageing, the body and social change: Running in later life* (pp. 1–17). Palgrave Macmillan.

